فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۸، شماره اول، بهار ۱۳۹۲، شماره پیاپی ۱۰۸

کرامت اله زیاری، استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تهران
مهدی عزیزی، مدرس گروه معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی ابهر
K. Zayyari
M. Azizi
E-mail: zayyari@ut.ac.ir

شماره مقاله: ۸۸۷
شماره صفحه پیاپی ۱۸۸۱۶-۱۸۷۹۶

ویژگی شهر میانی ابهر، نقش و عملکرد آن در توسعه فضایی استان زنجان

چکیده

هدف این مقاله بررسی عملکرد شهر ابهر به عنوان یک شهر میانی در ساختار توسعه فضایی استان زنجان است. روش تحقیق توصیفی– تحلیلی است. برای بررسی نقش شهر و حوزه نفوذ آن از روش‌ها و مدل‌های کمی استفاده شده است. مدل‌های اقتصادی نشان می‌دهد، این شهر در بخش دوم و سوم اقتصاد دارای شرایط پایه‌ای بوده و نقش خدماتی داشته است. در بخش صنعت نیز از رشد مناسبی برخوردار است. بررسی حوزه نفوذ شهر ابهر، بیانگر اختصاص بخش زیادی از خدمات، به حوزه نفوذ خود است. در بررسی ساختار فضایی نیز بدون در نظر گرفتن نقش این شهر، عدم تعادل فضایی در شبکه شهری استان محسوس است. مدل‌های جمعیتی نشان می‌دهد شهر ابهر از توان کشش پذیری جمعیتی بالایی در سطح استان برخوردار بوده، لذا این شهر با توجه به نقاط قوت و داشتن فرصت‌های مناسب می‌تواند در سطح بندی منطقه‌ای به عنوان مرکزیت خدماتی و صنعتی سکونتگاه‌های بخش شرقی و جنوب شرقی استان نقش اساسی داشته باشد.

واژه‌های کلیدی: شهر میانی، توسعه فضایی، شبکه شهری، حوزه نفوذ، شهر ابهر، استان زنجان

مقدمه

گسترش جامعهٔ شهری کنونی در ایران با تمام مشکلات خود، حاصل شهرنشینی معاصر و در واقع رشد جمعیت و تحرک و جابه‌جایی آن است. حاصل این رشد و گسترش، تمرکز امکانات و سرمایه‌ها در شهرهای بزرگ و چند مرکز استان است، که نتیجهٔ آن مشکلات

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

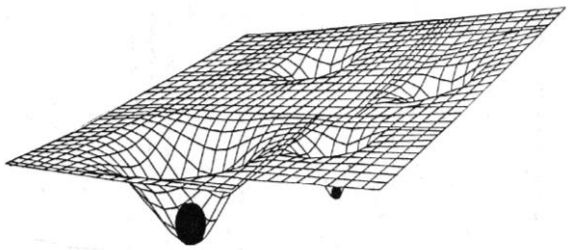
مسکن، کمبود اشتغال، نارسایی امکانات و خدمات، کاهش ظرفیت‌های زیست-محیطی و آلودگی‌های مرتبط با آن است. بر این اساس، استراتژی رشد و تقویت شهرهای کوچک به علت اهمیت آن در توسعهٔ پایدار منطقه‌ای، کاهش مهاجرت‌های روستایی به شهرهای بزرگ و تعادل‌بخشی به نظام اسکان جمعیت و توسعهٔ حوزه‌های روستایی به عنوان یکی از راهکارهای ارایه شده در حل معضلات ناشی از رشد شهرهای بزرگ، از اهمیت قابل توجهی برخوردار است.

ایجاد سیاست و تقویت شهرهای میانی، اولین بار در ششمین برنامه توسعه اقتصادی و اجتماعی فرانسه (۱۹۷۱-۱۹۷۵) برای تمرکززدایی و ایجاد نظام شهری متعادل تر مطرح گردید و در طول برنامه‌ریزی برای ۷۰ شهر نیز به‌کار برده شد (زبردست،۲۶:۱۳۸۳). در صورت متمرکز شدن سرمایه گذاری در یک نقطه خاص (شهر اول هر استان و یا پایتخت) طبق مدل "تور و وزنه" عدم تعادل فضایی را شاهد خواهیم بود (شکل۱) و برای جبران این مشکل و رفع پدیده نخست شهری، تعدیل آن با ایجاد چند شهر متوسط تقویت شده مورد توجه است. در واقع، پیش از آنکه مجموعه امکانات "پیرامون" و جمعیت مهاجر به‌سوی ثقل اصلی؛یعنی پایتخت یا بزرگترین شهر، سرازیر شود، در ثقل‌های نوین"میانی" متوقف می‌شود (امکچی،۶:۱۳۸۳). توسعه شهرهای متوسط به سمت گیری غالب در سیاست گذاری‌های توزیع جمعیت تبدیل شده است.با اینکه در ظاهر بین نظریه توسعه شهرهای میانی و سیاست ایجاد مراکز رشد تشاب‌هاتی دیده می‌شود، اما در عمل کاملاً متفاوت هستند. محور سیاست ایجاد مراکز رشد بر جذب صنایع پیشرو در شهرهای محدود و ویژه استوار است، در حالی که نظریه شهرهای میانی بیشتر بر توسعه درونزا در مقابل جذب فعالیت‌های اقتصادی برونی تأکید دارد (زیاری،۱۳۸۳:۲۱۸).

ینلی راند؛ مبنای عملکرد شهرهای میانی را تدارک خدمات، برخی صنایع وابسته به کشاورزی و صنایع کوچک و نیز خدمات حمل و نقل توصیف می‌نماید (پاپلی یزدی و سناجردی، ۱۳۸۲:۲۱۷). در استان زنجان بعد از زنجان، ابهر اولین شهری است که به سطح جمعیتی ۱۰۰- ۵۰ هزار نفر رسیده است. این شهر امروزه به عنوان دومین شهر مهم استان بعد

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

از زنجان، با توجه به قدمت، جمعیت و موقعیت جغرافیایی‌اش می‌تواند علاوه بر خدمات رسانی در سطح استان، در صورت ارتقا و تجهیز در این زمینه کارکرد فرا منطقه‌ای نیز داشته باشد. با مقایسه و بررسی بیست شاخص پایداری، این نتیجه حاصل می‌شود که شهر ابهر در هفده شاخص جلوتر از سایر نقاط شهری استان است (عزیزی،۱۱۱:۱۳۸۸). مهمترین آن شاخص‌ها، درصد اشتغال و سهم جمعیت جوان با تحصیلات عالی است.

شکل ۱- تأثیر مکنده ثقل یک مرکز بزرگ جمعیتی (مدل تور و وزنه)

مآخذ: امکچی،۱۳۸۳

این هدف مقاله، شناخت نقش شهر میانی ابهر در توسعه فضایی استان زنجان و شناخت جایگاه آن در ساختار اقتصادی و اجتماعی استان و حوزه نفوذ شهر است.

مبانی نظری تحقیق

تعریف دقیقی از شهرهای کوچک و میانی وجود ندارد. به همین دلیل معمولاً آستانه‌های حداقل و حداکثر برای تعیین و تشخیص آنها به کار گرفته می‌شود.

ساترتوایت و هاردوی شهرهای میانی را با جمعیت بالای ۲۰ هزار نفر تعریف کرده‌اند (زبردست،۱۳۸۳:۹).

فیلهو معتقد است درباره آستانه‌های حداقل و حداکثر جمعیتی اتفاق آرا وجود ندارد و به این نکته اشاره می‌کند که برنامه ریزان فرانسوی در دهه ۱۹۸۰ شهر متوسط را با جمعیتی بین ۲۰ تا ۱۰۰ هزار نفر می‌دانستند. همچنین، در شوروی سابق شهرهای با جمعیت ۵۰ تا ۱۰۰

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

هزار نفر و در آلمان شهرهای با جمعیت ۲۰ تا ۱۰۰ هزار نفر و در آسیا نیز شهرهای با جمعیت بین ۲۰ تا ۲۵۰ هزار نفر را شهر میانی تعریف می‌کنند. از آنجا که مفهوم " متوسط یا میانه" در کشورهای مختلف متفاوت است، برای داشتن درک عمومی از آنچه که "شهر متوسط" خوانده می‌شود، راندینلی معتقد است شایسته ترین معیار "اندازه نسبی جمعیت" است که با تجزیه و تحلیل‌های مقایسه‌ای به دست می‌آید (امکچی،۱۳۸۳:۱۴). در ایران نیز شهرهای میانی، اولین بار به طور رسمی در گزارش‌های آمایش سرزمین (ستیران) سال ۱۳۵۶ به میان آمده و طبقه بندی ۲۵ تا ۲۵۰ هزار نفر را برگزیده‌اند (ارجمندنیا، ۱۳۶۸: ۶۳). در این مقاله معیار تعریف شهر میانی با جمعیت ۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفراست.

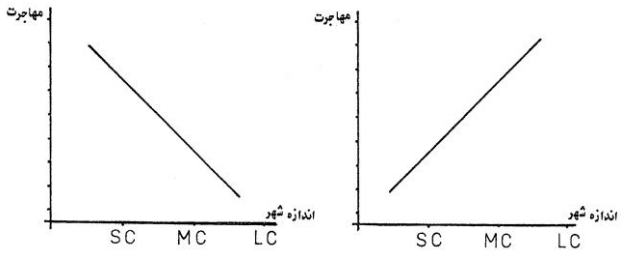
ویژگی اجتماعی-جمعیتی شهرهای میانی[1]

شهرهای میانی با ارتقای شاخص‌های اجتماعی و جمعیتی مانند سواد، آموزش، مهارت و فناوری امکان دستیابی به نیروی کار فراوان با دستمزد مناسب را فراهم ساخته، هزینه‌های تولید را می‌کاهد، که موجب جذب سرمایه گذاری اقتصادی می‌شود. این شهرها از حیث اجتماعی دارای خصوصیات مشابه و در عین حال متفاوت با شهرهای گروه ماقبل و مابعد خود هستند. در این گروه از شهرها شباهت به شهرهای بزرگ به علت غلبه فعالیت‌های بازرگانی و خدماتی و شباهتشان به شهرهای کوچک ناشی از اشتغال بخش وسیعی از جمعیت به فعالیت‌های کشاورزی است. این اختلاط، سیمای خاصی به شهرهای میانی می-بخشد و همزمان با وجود برخی مطلوبیت‌های زندگی در شهرهای بزرگ، کیفیاتی از حیات روستایی و سکونتگاه‌های کوچک را بدان القا می نماید (امکچی،۱۳۷۰،۱۸). وجود دوگانگی اجتماعی در شهرهای میانی به علت ساختار دوگانه اقتصادی این نوع شهرهاست (باقری،۱۳۷۷:۱۱).

از نظر راندینلی نرخ رشد مهاجرت با اندازه شهر در ارتباط است؛یعنی نرخ مهاجرت به داخل با مقیاس شهر ارتباط مستقیم دارد، در حالی که نرخ مهاجرت به بیرون، با مقیاس شهر نسبت عکس دارد و به طور معکوس تغییر می‌کند (امکچی،۱۳۸۳:۲۳).

2- Hardoy and Satterthwaite 2-Filho 3-Medium sized cities

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

مهاجرت به خارج　　مهاجرت به داخل

شکل ۲- الگوی مهاجرت و رابطه آن با مقیاس شهر

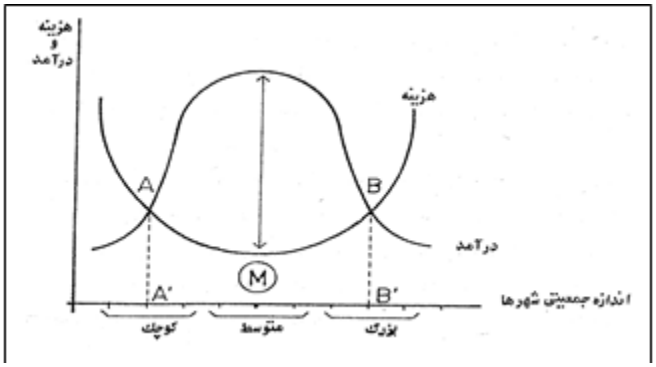
مأخذ: (امکچی،۱۳۸۳)

ویژگی‌های اقتصادی شهرهای میانی

شهرها با افزایش اندازه شان امکان تأمین درآمدهای بیشتر را مهیا می‌سازند. این افـزایش تا حدی استمرار یافته، اما پس از نقطه‌ای به علت ظهور هزینه‌های اضافی حاصـل از بزرگـی مقیاس، روند افزایش درآمد سرانه متوقف شده، سپس فرو می‌افتد. همچنین، هزینه سرانه هـر شهروند نیز با بزرگتر شدن مقیاس شهر به دلیل بروز مطلوبیـت مقیـاس بـه طـور تـدریجی کاهش یافته، اما پس از نقطه‌ای این کاهش متوقف می‌شود و لذا هزینه سرانه افزایش می‌یابد. در نتیجه (طبق شکل شماره ۳) محدوده میان دو نقطه (AوB) متوسط درآمد سرانه بیشـتر از متوسط هزینه سرانه است. در حالی که در محل برخورد دو تابع فوق هزینه و درآمـد تقریبـاً برابر است، ولی خارج از این دو نقطه A وB میزان هزینه سرانه بیشتر از درآمد سرانه خواهد بود (امکچی،۱۵:۱۳۸۳).

آلنسو معتقد است که از حیث کارآیی اقتصادی در مقیاس میانی جمعیت شـهری، نقطـه اختلاف بین سودها و هزینه‌ها و یا به عبارت دیگر، سود خالص به بیشترین حد خود می‌رسد (پرودهم و ون لی، ۸۶: ۱۳۸۰).

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

شکل ۳- رابطه هزینه و درآمد با اندازه شهر

مأخذ: امکچی،۱۳۸۳

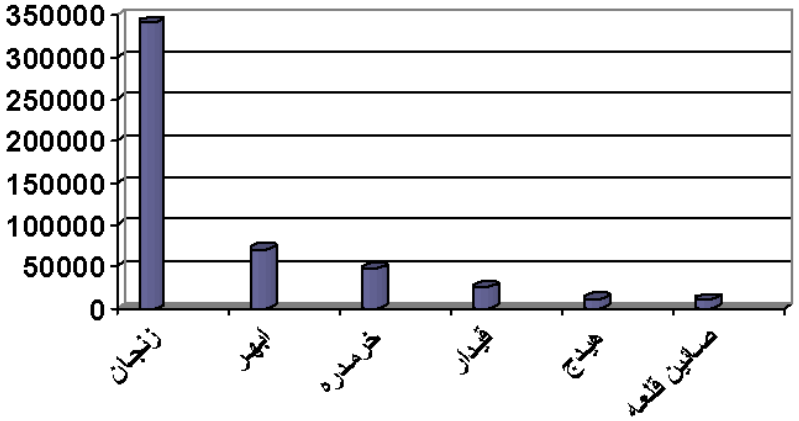
از نظر هنسن، پخش کردن منابع محدود برای زیرساخت‌های اقتصادی در کل کشور کارآمد نخواهد بود، بلکه زیرساخت‌های اقتصادی باید در مناطق میانی متمرکز شوند تا باعث تحرک فعالیت‌های مولد به‌طور مستقیم شده تا زیرساخت‌های اجتماعی در مناطق عقب افتاده تقویت شوند. این رویکرد باعث ارتقای شهرنشینی در شهرهای کوچک و میانی خواهد شد (زبردست،۱۳۸۳:۲۹). اقتصاد شهرهای متوسط در کشورهای در حال رشد باید از طریق سرمایه گذاری‌هایی که به توسعه صنعتی و بازرگانی منجر می‌شود، تشویق و حمایت شود (Rondinelli,1983:,81-63).

روش تحقیق

روش این تحقیق «توصیفی – تحلیلی» است و با توجه به اینکه شهر ابهر پس از شهر زنجان، بزرگترین و پرجمعیت‌ترین شهر استان است. لذا با بررسی فرضیه:" نقش اساسی و مطلوب این شهر در توسعه فضایی استان" و گستردگی حوزه نفوذ آن در محدوده جغرافیایی شهرستان ابهر، و تا حدودی خارج از مرزهای شهرستان، اطلاعات مورد نیاز برای تحلیل و آزمون فرضیه، از مرکز آمار ایران، مسکن و شهرسازی استان، مدیریت و برنامه‌ریزی استان، فرمانداری، شهرداری ابهر و مطالعات کتابخانه‌ای گرد آوری شده و از طریق مدل‌های

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

مختلف جمعیتی و اقتصادی، اعم از مدل قانون رتبه-اندازه، شاخص نخست شـهری، ضـریب کشش پذیری و آنتروپی به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شده است.

شکل ۴- جمعیت پنج شهر پرجمعیت استان در سال ۱۳۸۵

مأخذ: مرکز آمار ایران،سرشماری عمومی ۱۳۸۵

ارزیابی عملکرد جمعیتی شهر ابهر در سطح استان زنجان

یکی از مدل‌های رایج که چگونگی وجود یا عدم سلسله مراتب شهری را در استان مـورد بررسی می‌کند، مدل رتبه-اندازه است که بر اساس این مدل، دومین شهر منطقه (استان) بایـد ۱/۲ جمعیت شهر اول و شهر n ام باید یکn ام جمعیت شهر اول را داشته باشد تا تعـادل در سلسله مراتب نظام شهری منطقه برقرار باشد (زیاری،۲۲۲:۱۳۸۳). در طی پنج دهه (۱۳۳۵ تـا ۱۳۸۵) چنانکه ملاحظه می‌شود به رغم رشد متعادل جمعیتی شهر ابهر در سال‌هـای مختلـف، فاصله جمعیتی شهر اول استان با این شهر با گذشت زمان تغییر چندانی نداشته، اگـر چـه بـا مدل رتبه اندازه فاصله زیادی دارد؛یعنی جمعیت شهر دوم به جـای یـک دوم، حـدود یـک چهارم است، ولی طبق شاخص نخست شـهری، رشـد چشـمگیری در افـزایش آن مشـاهده نمی‌شود. در دهه ۶۰ پس از اشباع شهرهای واقع در محدوده بلافصل ۱۲۰ کیلـومتری تهـران نظیر قزوین، ساوه و...، بخش خصوصی به شهرهای کوچکی نظیر سمنان و"ابهر" روی آورد (زبردست،۳۳:۱۳۸۶). شاخص نخست شهری (شاخص دو شهر) طبق جدول شـماره (۱)، بـا

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

متوسط شاخص نخست شهری برای کل کشورهای جهان که عدد ۵/۲ است، مطابقت دارد(زبردست،۱۳۸۶:۱).

جدول ۱- روند تغییرات نخست شهری استان زنجان طی سال های ۸۵-۱۳۳۵

	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
جمعیت شهر اول	۴۷۱۵۹	۵۸۷۱۴	۱۰۰۳۵۱	۲۱۵۲۶۱	۲۸۶۲۹۵	۳۴۱۸۰۱
جمعیت شهر ابهر	۹۶۳۴	۱۰۸۴۷	۲۲۱۸۴	۴۱۶۲۸	۵۵۲۶۶	۷۰۸۳۶
شاخص نخست شهری	۴/۸	۵/۴	۴/۵	۵/۱	۵/۱	۴/۸

مأخذ: محاسبات نگارنده بر مبنای داده های مرکز آمار ایران ۸۵-۱۳۳۵

از طریق ضریب کشش پذیری میزان انعطاف پذیری و توان جذب جمعیتی نقاط شهری استان و از جمله شهر میانی ابهر نسبت به استان و نیز نسبت به نرخ رشد جمعیت شهری کل کشور بررسی می‌شود. معیار کشش پذیری، عدد نزدیک به یک و بالاتر است. ضریب کشش پذیری برای شهر ابهر در دوره ۸۵-۱۳۵۵ نسبت به استان بالای ۲ بوده است و در سال ۸۵ به بالای ۳ رسیده است. شهر زنجان نیز همانند ابهر، وضعیت مشابهی داشته است، که علل اصلی آن، استقرار صنایع، دانشگاه‌ها و سایر خدمات و عوامل جاذب جمعیت در این دو شهر استان بوده و از طرفی محروم بودن سایر شهرستان‌های استان (خدابنده،خرمدره،ماهنشان و طارم) که قادر به جذب جمعیت مهاجر مناطق روستایی و شهرهای کوچک اطراف خود نبوده‌اند، لذا در طی دهه‌های گذشته عمده مهاجرت‌های داخل استانی به دو شهر ابهر و زنجان صورت گرفته است و ضریب کشش پذیری شهر ابهر نسبت به جمعیت شهری کشور نزدیک عدد ۱ است که برای شهر متوسطی مثل ابهر تقریباً مناسب است، ولی وضعیت استان نسبت به کشور مناسب نیست. یکی از علل آن جدا شدن استان قزوین است و از طرفی سایر نقاط استان بنا به عللی که قبلاً ذکر آن رفت شد، محروم بوده و همچنین به خاطر عقب ماندگی استان در بخش‌های مختلف اقتصادی و عدم توان جذب سرمایه گذاری کشوری علی

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

رغم دارا بودن پتانسیل‌های بالای منابع و موقعیت جغرافیایی ممتاز، قادر بـه توسـعه در حـد انتظار نبوده است.

جدول ۲- ضریب کشش پذیری شهر اول استان و ابهر نسبت به کل استان

سال / مکان	نرخ رشد			ضریب کشش پذیری		
	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۵
شهر زنجان	۷/۵۴	۲/۸۸	۱/۷۸	۲/۴۹	۲/۰۴	۲/۵۴
شهر ابهر	۶/۴	۲/۸۷	۲/۵۱	۲/۱۱	۲/۰۳	۳/۵۸
استان زنجان	۳/۰۳	۱/۴۱	۰/۷	-	-	-

مأخذ: محاسبات نگارنده بر اساس داده‌های سرشماری مرکز آمار ایران، دوره ۸۵-۱۳۵۵

جدول ۳- ضریب کشش پذیری نقاط شهری استان، و شهر ابهر نسبت به نرخ رشد جمعیت شهری کشور

سال / مکان	نرخ رشد			ضریب کشش پذیری		
	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵	۷۵-۸۵	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵	۷۵-۸۵
نقاط شهری استان	۸/۱۶	۳/۰۶	۲/۶۹	۱/۵۰	۰/۹۶	۱/۰۴
شهر ابهر	۶/۴	۲/۸۷	۲/۵۱	۱/۱۸	۰/۸۹	۰/۹۷
جمعیت شهری کشور	۵/۴۱	۳/۲۰	۲/۵۸	-	-	-

مأخذ: محاسبات نگارنده بر اساس داده‌های سرشماری مرکز آمار ایران، دوره ۸۵-۱۳۵۵

تأثیر شهر میانی در تحقق اشکال تعادل یا تمرکز در نظام توزیع جمعیت استان با استفاده از مدل آنتروپی بررسی و تحلیل شده است. میزان شاخص آنتروپی تا ۱۳۶۵ رونـد صـعودی متعادلی نداشته، لذا نظام شهری استان توزیع متعادلی را شاهد نبوده است، ولی از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵ روند صعودی داشته، یعنی نظام شهری استان به سمت توزیـع متعـادل تـری گـام بـر می‌دارد. در این مدل هر چه عدد به دست آمده به سمت یک و بالاتر از آن میل کند، نشـانه تعادل و کمتر از آن نشان دهنده عدم تعادل در توزیع فضایی جمعیت است. لذا به طور کلـی

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

جدول شاخص آنتروپی، عدم تعادل نسبی را در شبکه شهری استان نشان می‌دهد؛ حال آنکه این ضریب بدون احتساب شهر ابهر (دومین شهر بزرگ استان) کمتر شده و لذا عدم تعادل بیشتر را در نظام شهری استان نمایان می-کند و این وضعیت گویای کارکرد تقریباً مناسب جمعیتی شهر ابهر در ساختار توزیع فضایی و شبکه شهری استان است.

نتیجه بررسی ضریب هندرسون نشان می‌دهد که تمرکز در نظام شهری استان زنجان تا سال ۶۵ در حال افزایش بوده، ولی از سال ۶۵ به بعد با روندی آرام، این تمرکز در حال کاهش است.

جدول ۴ - شاخص عدم تمرکز آنتروپی شهرهای استان

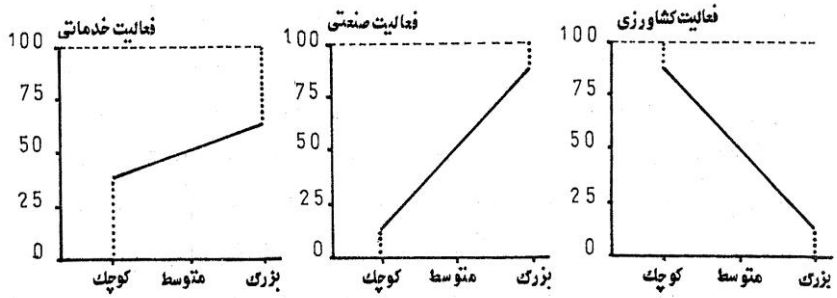
	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
با احتساب شهرهای استان	۰/۶۸۷	۰/۷۰۲	۰/۶۹۲	۰/۷۲۴	۰/۷۴۵
بدون احتساب شهر ابهر	۰/۶۴۹	۰/۶۷۰	۰/۶۵۳	۰/۷۱۰	۰/۷۱۸

مأخذ: محاسبات نگارنده بر اساس داده‌های سرشماری مرکز آمار ایران، دوره ۸۵-۱۳۴۵

ارزیابی کارکرد اقتصادی شهر ابهر در سطح استان زنجان

برای بررسی کارکرد اقتصادی ابهر در ساختار استان، از مدل‌های ضریب مکانی و شاخص ترکیبی توسعه انسانی (HDI) استفاده می‌شود. در مدل ضریب مکانی، که پایه‌ای یا غیر پایه‌ای بودن فعالیت‌های اقتصادی شهر مشخص می‌شود، عدد بالاتر از یک نشان دهنده شرایط پایه‌ای بخش اقتصادی و توان صادراتی شهر در سطح استان است و عدد کمتر از یک بیانگر آن است که شهر در فعالیت اقتصادی دارای شرایط پایه‌ای نیست و عدد برابر با یک، نشان دهنده ر خود کفایی شهر در فعالیت اقتصادی است.

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

شکل ۵ – ارتباط اندازه شهر و فعالیت سه بخش اقتصادی

مأخذ: باقری،۱۳۷۷

ضریب مکانی بخش کشاورزی در شهر ابهر در سال‌های ۱۳۷۵و ۱۳۸۵ به ترتیب برابر با ۰/۳۸ و ۰/۳۶ بوده است؛ یعنی این شهر در بخش اول اقتصادی دارای شرایط پایه‌ای نیست. این مساله بیشتر به خاطر ماهیت روستایی این بخش از فعالیت اقتصادی است. دو بخش صنعت و خدمات در هر دو سال ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ از ضریب مکانی بالاتر از یک برخوردار بوده‌اند. بخش صنعت به علت متمرکز شدن صنایع مختلف در شهرک‌های صنعتی این شهرستان، با وجود افزایش نسبی جمعیت شهری در طی این دو دهه، رشد قابل قبولی داشته است. بخش خدمات نیز به تبع افزایش نسبی جمعیت شهر در طی این دو دهه، رشد مناسبی داشته و لذا بخش قابل توجهی از جمعیت، جذب این بخش اقتصادی شده است.

جدول ۵ - ضریب مکانی در شهر ابهر ۸۵-۱۳۷۵

مکان	بخش اقتصادی	ضریب مکانی	
		۱۳۷۵	۱۳۸۵
ابهر	کشاورزی	۰/۴۲	۰/۳۶
	صنعت	۱/۲۱	۱/۳۲
	خدمات	۱/۱۸	۱/۴۱

مأخذ:عزیزی،۱۳۸۸

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

مقایسه عملکرد اقتصادی استان زنجان و شهر ابهر در دوره ۸۵-۱۳۷۵ نشان می‌دهد که در حالت کلی رشد بخش کشاورزی ابهر نسبت به استان، روند نزولی را طی می‌کند و با مکانیزه شدن فعالیت‌ها و عدم تمایل قشر جوان به بخش کشاورزی، متأسفانه روز به روز از شاغلان این بخش کاسته می‌شود، ولی در سایر نقاط شهری استان (به استثنای شهر ابهر و زنجان) با توجه به حفظ ماهیت روستایی، هنوز بخش کشاورزی به نفع بخش دوم و سوم اقتصاد به طور کامل تسلیم نشده است. بنابراین، شهر ابهر در طی دوره ۸۵-۱۳۷۵ در بین بخش‌های اقتصادی بیشترین تمایل را به سمت بخش خدمات و صنعت نشان می‌دهد و بر اساس مدل بوژو گارنیه- ژرژشابو، که مدلی برای تعیین عملکرد و نقش اقتصادی شهرهاست، ابهر یک شهر "چند نقشی" است زیرا این شهر در بخش کشاورزی، صنعت و خدمات به ترتیب ۱۳٪ و۳۸٪ و۴۹٪ شاغلان را به خود اختصاص داده است، که شهری با چنین ویژگی را یک شهر"چند نقشی" گویند، که تمایل زیادی برای حرکت به سوی نقش بازرگانی دارد (عزیزی،۱۳۸۸،۷۶).

در دهه‌های اخیر، صنایع کوچک و نسبتاً بزرگ در این شهر پا گرفته‌اند که تعدادی از شاغلان را در خود جذب کرده‌اند. کارخانجات سیم و کابل، ریخته‌گری ایران خودرو، صنایع ریلی ایریکو، الکترود میکا و کارخانجات نساجی،چینی سازی و صنایع پلاستیک و... از جمله صنایع بزرگ مستقر در شهر ابهر هستند. این شهر با دارا بودن سه شهرک بزرگ صنعتی توانسته است در جذب سرمایه گذاری با توجه به موقعیت جغرافیایی و آب و هوایی و نزدیکی به تهران، کرج و قزوین و دسترسی سریع به بازارهای عمده کشور و داشتن بهترین مسیر حمل و نقلی، از جمله اتوبان، راه آهن و جاده ترانزیت نقش اساسی را در منطقه و استان داشته باشد. لذا طبق مدل ضریب مکانی بخش اول اقتصاد در شهر ابهر غیر پایه، ولی دو بخش صنعت و خدمات دارای شرایط پایه‌ای است.

توسعه یافتگی

برای بررسی وضعیت توسعه اجتماعی، جمعیتی و اقتصادی شهر ابهر، شاخص‌های

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

اجتماعی-اقتصادی در بحث توسعه پایدار ارزیابی. و با سایر نقاط شهری استان مقایسه گردید. این شاخص‌ها شامل: درصد جمعیت باسواد و با تحصیلات عالی، نرخ رشد جمعیت،درصد جمعیت زیر۱۴ سال، درصد جمعیت ۱۵-۶۴ ساله،میزان اشتغال،درصد شاغلان بخش‌های سه‌گانه اقتصادی،بارتکفل و تراکم خانوار در واحد مسکونی و ... که در نتیجه مقایسه این شاخص‌ها، شهر ابهر در ۱۷ شاخص از ۲۰ شاخص ارزیابی شده، وضعیت مطلوبی نسبت به سایر نقاط شهری استان داشت (عزیزی،۱۳۸۸:۱۱۱). از طرفی، به منظور تعیین درجه توسعه یافتگی شهرهای استان زنجان و جایگاه شهر میانی ابهر نسبت به شهرهای استان از روش شاخص ترکیبی توسعه انسانی استفاده شده است. در این روش با استفاده از متغیرهای اقتصادی، شهرهای استان مورد آزمون قرار گرفتند. این متغیرها عبارتند از: جمعیت فعال، شاغلان کشاورزی، صنعت و معدن، نیرو، ساختمان، خدمات عمومی، خدمات مالی، حمل و نقل و ارتباطات، عمده فروشی، قانونگذاران، کل متخصصان، متخصصان زن و صنعتگران. معیار برخورداری برای شهرهای محروم 0<HDI<0/499 برای شهرهای نیمه محروم 0/5<HDI<0/799 و برای شهرهای توسعه یافته 0/8<HDI<1 است. نتایج بررسی نشان می‌دهد که از کل ۱۲ شهر بررسی شده در سطح استان، هیچ کدام در سطح بالای برخورداری نیستند و تنها دو شهر زنجان و ابهر از لحاظ متغیرهای مورد نظر، نیمه برخوردار بوده و بقیه شهرهای استان غیر برخوردار هستند. شهر ابهر رتبه دوم را به خود اختصاص داده است، و فاصله برخورداری شهر ابهر از شهر اول استان با توجه به نزدیکی ابهر به پایتخت و پتانسیل‌های موجود در ابهر، قابل قبول نیست، ولی هر چه به سمت سطوح پائین تر شهری استان پیش می‌رویم،فاصله توسعه یافتگی ابهر با دیگر شهرها بیشتر می‌شود. سه شهر دیگر شهرستان ابهر: یعنی سلطانیه،هیدج و صائین قلعه از این لحاظ جزو شهرهای غیر برخوردار استان هستند و نیاز است که ابهر به عنوان مهمترین شهر این شهرستان امکانات و خدمات لازم را به این شهرها به عنوان شهرهای پیرامونی خود مبذول دارد.

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

جدول ۶- سنجش درجه توسعه یافتگی شهرهای استان زنجان بر اساس HDI

شهر	HDI	رتبه	میزان برخورداری
زنجان	۰/۶۸۱	۱	نیمه برخوردار
ابهر	۰/۵۲۳	۲	نیمه برخوردار
خرمدره	۰/۴۶۰	۳	محروم
قیدار	۰/۴۴۷	۴	محروم
ماهنشان	۰/۳۹۸	۵	محروم
آب بر	۰/۳۸۷	۶	محروم
سلطانیه	۰/۳۷۹	۷	محروم
هیدج	۰/۳۷۵	۸	محروم
صائین قلعه	۰/۳۷۷	۹	محروم
زرین رود	۰/۳۱۲	۱۰	محروم
حلب	۰/۳۰۵	۱۱	محروم
گرماب	۰/۲۹۸	۱۲	محروم

مأخذ:محاسبات نگارنده، برمبنای داده های آماری ۱۳۸۵

بررسی حوزه نفوذ شهر ابهر

حوزه نفوذ عبارت است از بخشی از نواحی اطراف شهر که نیازهای آن اعم از خدمات و کالا به وسیله آن شهر تأمین می‌شود. وسعت و شعاع عملکرد آن را نقش شهر،مرتبه شهر در نظام سلسله مراتبی شهرها، عوامل جغرافیایی نظیر ناهمواری یا دیگر عوارض طبیعی و سرانجام سهولت دسترسی تعیین می کند. علاوه بر این، فاصله نزدیکترین شهر بعدی نیز در تعیین حوزه نفوذ یک شهر می‌تواند موثر باشد (رهنمایی،۱۳۸۷،۶۰). بر اساس تقسیم بندی جدیدی که در سطح شهرستان ابهر صورت گرفته، این شهرستان به ۲ بخش، ۴ شهر، ۸ دهستان و ۱۴۹ آبادی تقسیم شده است. به منظور بررسی حوزه نفوذ شهر از مدل‌های سون گدلند، تئوری نقطه جدائی، تئوری تأثیر متقابل و پرسشنامه استفاده می‌شود. برای ارزیابی مرکزیت و منطقه نفوذ شهر، عرضه همه خدمات شهری را نمی‌توان دخالت داد، زیرا بعضی

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

از آنها فرا ناحیه‌ای هستند. لذا سون گدلند برای شناخت منطقه نفوذ شهری، روی خرده فروشی و خدماتی که انعکاس روی ناحیه دارند تاکید می‌کند (فرید،۱۳۸۸:۴۷۰). وی برای شاخص مرکزیت شهر، کل جمعیت شهر را با تعداد نیروی انسانی فعال جذب شده در خرده فروشی و خدمات شهر در رابطه می‌گذارد. عدد به دست آمده باید برابر با ۳/۴ و برای مرکز ناحیه ۶/۵ و بالاتر باشد. با استفاده از این روش و با در نظر گرفتن خرده فروشی و خدماتی که می‌تواند در سطح شهر تأثیر گذار باشد، عدد به دست آمده برای شهر ابهر به عنوان مرکز ناحیه برابر با ۶/۸۵ است (در طرح جامع ناحیه‌ای، شهر ابهر مرکز ناحیه ۳ شهرستان ابهر،خرمدره و خدابنده است). عدد ۶/۸۵ نشان می‌دهد که این شهر بخش قابل توجهی از خدمات خود را برای حوزه نفوذ در نظر گرفته است.

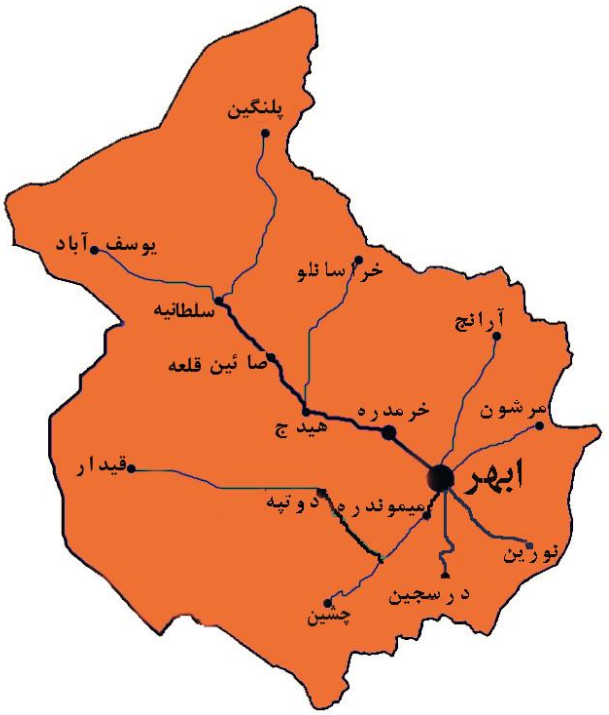
شکل ۶- محدوده شهرستان‌های استان و موقعیت مراکز شهری

مأخذ:عزیزی،۱۳۸۸

بر اساس تئوری نقطه جدایی که می‌توان منطقه نفوذ دو شهر و محل مرزی را که منطقه تجارت نفوذ دو شهر را از هم جدا می‌کند، مشخص نمود. در استان، شهر ابهر بیشترین حوزه

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

نفوذ را بین شهرهای بخش میانی، شرقی و جنوب شرقی استان داراست. بـر اسـاس تئـوری تأثیر متقابل که می‌توان رابطه اقتصادی بین مراکز و شدت و ضعف آنها را معین نمود، شهر ابهر بیشترین رابطه اقتصادی را در سطح شهرستان به ترتیب با شهر صـائین قلعـه و هیـدج و سپس با شهر سلطانیه دارد.

شکل ۷- موقعیت جغرافیایی شهر ابهر و گستردگی حوزه نفوذ آن

مأخذ:عزیزی،۱۳۸۸

در بین مراکز دهستان‌ها نیز ابهر بیشترین روابط را با دهستان دولـت آبـاد دارد. از بـین روستاهای پهنه محلی نیز، این شهر بیشترین روابط را با روستاهای میموندره، چشـین، کینـه ورس و درسجین در جنوب و با قروه و نورین در شرق و روستای مرشون در شمال دارد. در سطح استان نیز این شهر بیشترین روابط را با شهرهای خرمدره و قیدار داراست. به طور کلی،

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

در سطح ناحیه بر اساس تئوری تأثیر متقابل، شهر ابهر در مرتبه اول اهمیت برای سکونتگاه‌های حوزه نفوذ قرار می-گیرد. با توجه به نتایج حاصل از پرسشنامه که برای پنج روستای عمیدآباد، نورین،چشین،خوشنام و درسجین با فواصل مختلف از شهر ابهر تنظیم شده، بیشترین مراجعات ساکنان این روستاها به شهر ابهر برای آموزش،خدمات اداری، خدمات پزشکی، اشتغال و خرید صورت می‌گیرد. و اکثر ساکنان مناطق مختلف شهرستان، برای رفع نیازهای خدماتی، به خصوص با توجه به نبود مراکز شهری برخوردار در سطح منطقه ترجیح می‌دهند به شهر ابهر مراجعه کنند. اکثر کشاورزان منطقه، محصولات کشاورزی خود را برای فروش روانه بازارهای ابهر می‌کنند. شهرستان ابهر دارای باغ‌های فراوان انگور است و تولید و صادرات کشمش، بخش اصلی اقتصاد کشاورزی این شهرستان را تشکیل می‌دهد. پس از آن محصولاتی مثل سیب،لوبیا و سیب زمینی و خرید و فروش درختان جنگلی مثل تبریزی و صنوبر از عمده تولیدات کشاورزی شهر ابهر و حوزه نفوذ آن است.

نتیجه‌گیری

بزرگ شدن یک یا چند شهر در مقابل شمار زیادی از شهرهای کوچک و جذب همه امکانات در مرکز، باعث فقر فزاینده در پیرامون و مهاجرت گسترده به مرکز و در نتیجه عدم تعادل فضایی شدید در نقاط مختلف کشور خواهد شد. برای جلوگیری از این پدیده و برای اینکه با تغییر در الگوی مهاجرت‌های مستقیم از پیرامون به مرکز و تبدیل آن به مهاجرت‌های پله‌ای از انتقال پرحجم جمعیت به مرکز کاسته و نقاطی برای توقف جمعیت و نگهداشت آن در پیرامون فراهم آید. به همین خاطر، توجه به عملکرد شهرهای میانی در شبکه شهری کشور ضروری است. در این مقاله عملکرد شهر ابهر به عنوان شهر میانی، در ساختار اجتماعی، اقتصادی و فضایی استان زنجان با استفاده از مدل‌های اقتصادی، جمعیتی و حوزه نفوذ بررسی شده است. مدل‌های جمعیتی بیانگر عدم تعادل نظام شهری استان با گذشت

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

زمان دارند و با توجه به شرایط اجتماعی و اقتصادی، این شهر توان بالای جذب جمعیت، به خصوص از نقاط مختلف استان دارد. ابهر از معدود شهرهای استان است که از خط نرمال توزیع شهری استان فاصله نسبتاً کمی را نشان می‌دهد. با در نظر نگرفتن شهر میانی ابهر در استان، عدم تعادل شبکه شهری بیشتر نمایان می‌شود. بر اساس مدل اقتصادی ضریب مکانی، دو بخش صنعت و خدمات در این شهر دارای شرایط اقتصادی پایه‌ای هستند و به ویژه بخش صنعت بخاطر سرمایه گذاری‌های گسترده در شهرک‌های صنعتی شهرستان می‌تواند در اشتغال زایی در منطقه و حوزه نفوذ موفق عمل کند. مقایسه عملکرد اقتصادی شهر ابهر و استان نیز نشان می‌دهد که بخش صنعت هم در سطح استان و هم در سطح شهر ابهر از رشد مناسبی برخوردار بوده است. بخش کشاورزی نیز با توجه به وجود منابع آب فراوان و زمین‌های حاصل خیز و به خاطر همجواری با دشت قزوین می‌تواند با برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری مناسب، شاغلان زیادی را به خود جذب نماید. شهر ابهر در سطح استان از لحاظ شاخص‌های توسعه بعد از شهر زنجان، در مرتبه دوم قرار دارد و در بررسی حوزه نفوذ نیز مشخص شد که این شهر در بخش میانی و شرقی و جنوب شرقی استان از حوزه نفوذ بالاتری نسبت به سایر شهرها برخوردار است. نتایج حاصل از تحقیق میدانی نشان می‌دهد ساکنان روستایی شهرستان‌های ابهر، خرمدره و حتی بعضی از روستاهای شهرستان خدابنده برای برآورده کردن نیازهای سطوح بالاتر ترجیح می‌دهند به شهر ابهر مراجعه کرده و با توجه به نزدیکی فاصله خود با ابهر و نقش فعال بازار این شهر، محصولات کشاورزی خود را در این شهر به فروش برسانند. به طور کلی، تحلیل‌ها نشان می‌دهند که این شهر توانسته در ایجاد تعادل در شبکه شهری استان مؤثر باشد. در زمینه تدارک خدمات برای حوزه نفوذ و تدارک صنایع کوچک و حمل و نقل که از عمده ترین خصوصیات شهرهای میانی است، نقش اول را بازی کرده و رشد قابل توجهی داشته باشد. با توجه به تمامی موارد ذکر شده و تمرکز امکانات و فرصت‌های اقتصادی، موقعیت مناسب شهر و نیز برای جلوگیری از تشدید

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

تمرکز شهری استان و ظهور پدیده نخست شهری در سال‌های آتی، این شهر می‌تواند نقش مرکزیت خدماتی- صنعتی شهرهای میانی، شرقی استان را ایفا کرده و مانع از عدم تعادل فضایی در منطقه گردد.

منابع

۱- ارجمند نیا، اصغر (۱۳۶۸) نقش شهرهای میانه در نظام اسکان جمعیت، **اطلاعات سیاسی- اقتصادی**، ش۲۹،تهران،صص۵۹-۶۵ .

۲- اکبری،پرویز،(۱۳۸۸)،**خلاصه ۴۲ کتاب برنامه ریزی شهری و منطقه‌ای**، تهران[بی‌نا].

۳- امکچی،حمیده،(۱۳۸۳)،**شهرهای میانی و نقش آنها در چارچوب توسعه ملی**، تهران:.وزارت مسکن و شهرسازی،

۴- _____ (۱۳۷۰) **شهرهای میانی در چارچوب توسعه ملی**،طرح پژوهشی،وزارت مسکن و شهرسازی،تهران.

۵- باستیه، ژان و برنارد دزر (۱۳۷۷) **شهر**،ترجمه علی اشرفی، تهران :دانشگاه هنر،

۶- باقری، اشرف السادات (۱۳۷۷) کارکرد شهرهای میانی در توسعه ناحیه ای، **فصلنامه مدرس**ش نه،تهران.

۷- پاپلی یزدی، محمد حسین و رجبی سناجردی،حسین (۱۳۸۲) **نظریه های شهر و پیرامون**، ، تهران:.انتشارات سمت

۸- پرودهم، رمی، چانگ وون لی (۱۳۸۰) **پراکنش سرعت و کارائی شهرها**، ترجمه ایرج اسدی و قادر احدی، مدیریت شهری، ش ۷،تهران.

۹- خسرویان،غلامرضا (۱۳۸۲) **برنامه ریزی و ساخت شهرهای کوچک**،تبریز: انتشارات فروزش،.

۱۰- رهنمایی،محمدتقی (۱۳۸۷) **مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی**،تهران: وزارت مسکن و شهر سازی،چاپ چهارم

۱۱- زبر دست، اسفندیار (۱۳۸۳) **اندازه شهر**، تهران وزارت مسکن و شهر سازی.

۱۲-_____ (۱۳۸۶) بررسی تحولات نخست شهری در ایران،**نشریه هنرهای زیبا**،ش ۲۹،تهران،صص۲۹-۳۸ .

۱۳- زنجانی،حبیب اله (۱۳۸۲) **راهنمای جمعیت شهرهای ایران**،،تهران: وزارت مسکن و شهرسازی،

۱۴- زیاری،کرامت اله (۱۳۸۳) **مکتب ها، نظریه ها ومدل های برنامه ریزی منطقه ای** ،دانشگاه یزد،یزد.

۱۵- زیاری،کرامت اله و تقی اقدم، جعفر (۱۳۸۷) عملکرد شهر میانی خوی در توسعه فضایی آذربایجان غربی،**پژوهش‌های جغرافیایی**،ش ۶۳،تهران،صص۱۵-۲۸ .

۱۶- عابدین درکوش، سعید،(۱۳۷۲)،**در آمدی به اقتصاد شهری**، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم، تهران.

۱۷- عزیزی،مهدی (۱۳۸۸) **برنامه ریزی توسعه پایدار فیزیکی شهر ابهر**،رساله کارشناسی ارشد شهرسازی،به راهنمایی دکتر زهره داودپور، دانشگاه آزاد اسلامی قزوین،گروه شهرسازی.

۱۸- فرید، یداله (۱۳۸۸) **جغرافیا و شهرشناسی**، چاپ هفتم، دانشگاه تبریز،تبریز.

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]

۱۹- فنی، زهره (۱۳۸۲) **شهرهای کوچک رویکردی دیگر در توسعه منطقه ای**، تهران: انتشارات سازمان شهرداری های کشور.

۲۰- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵-۱۳۳۵) **سرشماری عمومی نفوس و مسکن** تهران.

21- Davis,J and Handerson,J.V,(2003),Evidence on the political Economy of the Urbanization process,Journal of Urban Economics,vol.53,No.1.

22- Henderson,V,(1997),Medium Size Cities, Regional Science and Urban Economics, vol.27: 583-612 .

23-Pumain,D,(2003),scaling laws and urban system,working paper prepared for the European research program ISCOM.

24- Rondinelli,D.A,(1983) ,Secondary Cities in Developing Countries: policies for diffusing urbanization ,Sage Publications,Beverly Hills,vol.145.

[Downloaded from georesearch.ir on 2026-11-22]